

10-Mavzu: Etnomadaniyat va etnopsixologiya

Reja:

1. Etnomadaniyatning fan sifatida shakllanishi.
2. Etnopsixologiya maktabining shakllanish tarixidan.
3. Lingvistik klassifikatsiyalash.

Etnomadaniyat fan sifatida kishilar psixikasining etnik xususiyatlari, milliy xarakter, milliy o'zlikning shakllanish qonuniyatlari va funksiyalari, etnik stereotiplar va shu kabilarni o'rganadi. Etnomadaniyat ijtimoiy psixologiyaning bir tarmog'i bo'lib, insonlarning xulq - atvori, psixologik qiyofasi, milliy xususiyatlari, milliy hodisalarga bog'liq bo'lgan ashyolar, etnik umumiylikni o'rganish bilan shug'ullanadi. Etnik psixologiyaning ilk ko'rinishlari qadimgi tarix va geografik qo'lyozmalarda o'z ifodasini topgan. Ularning mualliflari ta'rif qilinayotgan xalqlarning o'ziga xos ruhiy tomonlarini tasvirlab berishga harakat qilgan edi. Ammo bu tasvirlarga asoslanib chiqarilgan umumiy hodisalarda mantiqsizliklar mavjud bo'lib, ko'pincha ular ongning doimiy bir xilligi haqidagi tushunchani tartibga solib turishga qaratilgan. XIX asrda bu fan etnik psixologiya muammolarini etnografiya va antropologiyaning tarmog'i sifatida o'rgana boshladi. Ma'lumki, antropologiya insonning kelib chiqishi va evolyutsiyasi to'g'risidagi fandır. Agar tabiiy-ilmiy va tibbiy antropologiya jonli mavjudotlar olamida insonning tutgan o'rni, uning tana tuzilishi, anatomiyasi, fiziologiyasi, irq to'g'risidagi ta'limotlarni o'zida ifoda etsa, falsafiy antropologiya inson to'g'risidagi konsepsiyaning mazmun-mohiyatini yoritib beradi. Shuni ta'kidlash joizki, falsafiy antropologiyaning rivojlanishiga shaxsning psixologik jihatdan o'rganish sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Nemis romantik faylasufi tomonidan targ'ib qilingan alohida «xalq ruhi» borligi haqidagi g'oyaviy tushuncha, tabiiyki bu sohada, keng ko'lamda tadqiqot ishlari olib borishga to'shinlik qildi. To'g'ri etnik psixologiyani o'rganish sohasida V.Vundt ancha oldinga siljishga erishdi. XX asrda ijtimoiy psixologiya va psixologik tadqiqot metodlarini rivojlantirish, etnik psixologiyaning turli jihatlarini belgilab olishga imkoniyat yaratdi. Afsuski, ko'plab izlanish va tadqiqotlar amalga oshirilishiga qaramay, etnik psixologiya ham hozircha mustaqil fan darajasiga erisha olgan emas. Etnik psixologiyaning asosiy muammosi bir tomondan, faoliyat turlari va madaniyat xarakterining bir - biri bilan o'zaro aloqadorlik qonuniyatlari, ikkinchi tomondan, jamiyat a'zolarining etnik psixikasi, xulq - atvori xususiyatlari, alohida tomonlari bilan tabiat, faoliyat, milliy o'z - o'zini anglash funktsiyasi va qonuniyatlari hamda

etnik stereotiplarning o'zgarishi bilan uzviy bog'langandir. Bu muammolar xalqaro miqyosda ahamiyatga ega bo'lib, ularni tadqiq etishda sotsiologik, etnografik va psixologik metodlarning yaxlit birligi taqozo qilinadi. Keyingi yillarda semantika (kasallik alomatlarini aniqlash haqidagi fan) ijtimoiy psixologiya va psixolingvistika (til haqidagi fan) keng rivojlanmoqda. Amerika etnopsixologiyasiga freydizm va neofreydizm katta ta'sir ko'rsatmoqda. Ayni paytda ta'kidlash joizki, oxirgi paytlarda uning ta'siri kuchsizlanib borayotganligi kuzatilmoqda. Etnografiya ko'p qirrali ijtimoiy fan bo'lib, u etnik guruhning kelib chiqishi va joylashishi, madaniy - maishiy aloqalari, ijtimoiy va oilaviy turmush tarzi kabi muammolarni o'rganadi. Hech bir inson o'zaro tabiati va xarakteri, xulq - atvori va his - tuyg'ulari bilan ayni o'xshash bo'lmaganidek, etnoslar ham bir - biriga to'la o'xshamaydi. Lekin tarixiy umumiylikka ega bo'lgan etnografik tiplar tabiiy - geografik muhit va ijtimoiy - iqtisodiy sharoit ta'siri ostida yuzaga keladi. Davrning murakkab etnik jarayonlari, xalqlarning maishiy va madaniy hayotidagi muhim o'zgarishlar etnografiyaning diqqat markazida alohida o'rin tutadi. Etnomadaniyat jahondagi barcha xalqlarning katta - kichikligi, irqi, ijtimoiy tuzumi, qoloqligi va rivojlanganligidan qat'iy nazar, teng va barobar o'rganadigan ilm sohasi hisoblanadi. Etnografiya tarixiy taraqqiyot davomida yo'qolib ketgan xalqlar, uzoq o'tmishdagi etnik jarayonlar, maishiy turmush, ma'naviy madaniyat qoldiqlari va xususiyatlarini tadqiq qilsa, etnopsixologiya fani yaratilgan va meros qoldirilgan madaniyatga asoslanib turib, o'sha davr xalqlarining qiziqishlari, milliy xarakteri, ta'bi, hissiyot darajalari, xullas, xalqlarning psixologiyasini o'rganadi. Etnomadaniyat, ayniqsa, etnografiya, antropologiya, lingvistika, sotsiologiya, san'atshunoslik kabi fanlar yutuqlaridan keng va ijodiy foydalanadi. Etnik jarayonlarni tadqiq qilishda turli tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, og'zaki ijod namunalariga suyaniladi. Etnoslarning til birligi, muloqot maromi, so'zlashish jarayonlarini o'rganishda tilshunoslik (lingvistika)ga oid ma'lumotlar yordam beradi. Xalqlarning moddiy madaniy tarixi va xususiyatlarini aniqlashda uning arxeologiya fani bilan hamkorligi muhim rol o'ynaydi. Aholining joylashishi, o'sishi, atrof-muhitning ta'siri, emigratsiya va migratsiyasi kabi masalalarni o'rganishda esa etnik geografiya va demografiya fanlari yutuqlaridan keng foydalaniladi. Etnoslarning ma'naviy madaniyatining o'ziga xos jihatlarini aniqlab olishda san'atshunoslik, musiqashunoslik, dinshunoslik, folklor va yozma adabiyot yetarlicha manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Antropologiya fani esa xalqlarning o'rtacha umr kechirishi, kelib chiqishi, tarqalish jarayoni, tanasi, bosh suyagi, kabi masalalarni o'rganishda etnopsixologiyaga katta yordam beradi. Yuqorida fanlarning o'zaro aloqadorligi va tadqiqot predmetlaridagi o'xshashliklar tufayli etnogenez, paleetnografiya, etnolingvistika kabi yangi ilmiy sohalar yuzaga keldi va samarali ish olib bormoqda. Etnik jarayonlarni teran va keng miqyosda tadqiq qilishda hozirgi davrda keng ko'lamda o'tkazilayotgan sotsiologik tadqiqotlar natijasi o'zining ijobiy samarasini bermoqda. Bu yo'nalishda etnosotsiologiyaning yangi sohalar yuzaga keldi. Jamiyat hayoti shundan dalolat beradiki, tabiiy - geografik sharoitga qarab ayrim

elatlarni yovvoyi o'simliklarni ekib o'stirish yoki yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish, ularni qo'lga o'rgatish bilan bog'liq o'ziga xos turmush an'analariga egadir. Xo'jalik yuritishning bunday xususiyatlarini aniqlashda maxsus fanlar bilan bir qatorda etnobotanika va etnozologiya kabi sohalar ham shakllanib bormoqda. Etnoslarning ko'p qirrali hayotini o'rganishda ularning doimiy turmush tarzini bevosita kuzatish asosida joylarning o'zida to'plangan materiallar bosh manba hisoblanadi. Bu borada uzoq davr bir joyda yashab, kuzatishlar olib borgan, etnograf olimlardan **L.Morgan, N.N.Mikluxo-Maklay, V.G.Bogorazlarning** tadqiqotlari alohida ahamiyatga molik. Afsuski, stasionar uslub deb nomlangan bunday tadqiqot usullaridan hozirgi sharoitda kam foydalaniladi. Xalqlarning psixologiyasini o'rganishning muhim sohasini ular tomonidan yaratilgan madaniyat, ya'ni, inson qo'li va aql - idroki mahsuli sifatida yuzaga kelgan moddiy, ma'naviy boyliklar majmui tashkil etadi. Binobarin, madaniyat so'zining etimologik ma'nosi umumiy tarzda «jamiyat yutuqlari majmui»ni anglatadi. Murakkab etnik jarayonlar, millatlar va elatlar orasidagi munosabatlar, nikoh - oila va maishiy turmush muammolari, bolalar tarbiyasi, axloq-odob masalalarini tadqiq qilish nafaqat etnograf olimlar, balki psixolog va pedagoglarning ham diqqat markazida turibdi. Xalq tabobati, an'anaviy hunarmandchilik va xo'jalik uslublari, tijorat va savdo - sotiq xalqning ijobiy hamda ijodiy tajribasi ifodasidir. Asrlar osha sinovdan o'tgan umuminsoniy qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan ushbu tajribalar xalqlarning xarakteri hamda psixologik qiyofasini yaqqol namoyon qilishda muhim omil vazifasini o'taydi. Har bir xalq etnik tuzilishi jihatidan nechog'li barqaror bo'lmasin tabiiy-tarixiy taraqqiyot, obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida doimo rivojlanib, o'zgarib turgan. Jahonning ko'plab xalqlari singari Markaziy Osiyo mintaqasi xalqlari uzoq va murakkab, mashaqqatli va ziddiyatga to'la jarayonlarni ham boshdan kechirgan. Aytish mumkinki, ular ma'naviy madaniyat his-tuyg'ulari bilan nihoyatda chirmashib ketgan o'ziga xos etnoslar vatanidir. Uzoq davr mobaynida Markaziy Osiyoga ko'chib kelgan elatlar sak - massaget zaminida o'ziga xos madaniy belgilarni qoldirgan. Birinchi ming yillik o'rtalarida bu yerga ko'chib kela boshlagan xunlar, xionitlar, oq xunlar, eftalitlar, parchanaklar va boshqalar mahalliy xalqlarni turkiylashtirib yuborgan. Ammo tub aholi orasida ham akashak, augasiylar deb nomlangan qadimiy turk elati ham yashaganligi tarixdan ma'lum bo'lgan. Augasiylar keyinchalik «O'g'uz» nomi bilan mashhur bo'lgan turk elati desa bo'ladi. X asrda Janubiy Sibir tomonidan O'rta Osiyoga til jihatdan pachanak va o'g'uzlarga yaqin qipchoqlar bostirib kirib, talon - taroj qilgan. Pachanaklarning bir qismi shimoliy - g'arbiy tomonga, o'g'uzlarning ancha qismi janubiy - g'arbiy tomonga ko'chib ketishga majbur bo'lganlar. Oqibatda hozirgi Turkmanistonga tarqalgan o'g'uzlar turkman xalqi bilan, ikkinchi qismi Ozarbayjonni bosib olib, ular bilan qo'shilib ketgan, yana bir guruh o'g'uzlar g'arb va janubga, ya'ni Turkiya va Eron tomon o'tib mahalliy elatlar bilan aralashib ketgan. O'zbek xalqi ham O'rta Osiyoning boshqa elatlari bilan qon - qarindosh. Masalan, o'zbeklar bilan qozoqlarning deyarli barcha turkiy ajdodlari umumiy bo'lgan, aytish mumkinki, har

bir xalq qonida boshqa elatlarning qoni mavjud. Masalan, qozoqlarning irqiy tuzilishida antropologlar fikricha mo'g'ul istilosida yetti asr muqaddam ham mongoloid belgilar paydo bo'lgan, ya'ni mo'g'ullik ta'siri ilgariroq boshlangan. Qirg'izlarning ham asli qadimiy saklar egallagan Tyan - Shan tog' bag'ridagi Yevropoid aholi bilan aralashib, bu yerga ko'chib kelishdan oldin o'z ona turkiy tillarini shakllantirilganligini tadqiqotchilar qayd qiladilar. O'zaro tarqoq aholi bo'lishiga qaramay, ularning shevalarida uncha farq bo'lmagan. Hozirgi qirg'izlarning eramizdan avvalgi birinchi ming yilliklardagi qadimgi ajdodlari Yevropoid bo'lishgan, keyinchalik esa kelgindi mongoloid qabilalar ta'sirida o'zgarishga uchragan. Lekin etnik ildizi barqaror, bir bo'lgan etnik xalq til va irq jihatidan turkiylashmagan. Albatta, bu yerga qisman turklar, mo'g'ullar, bir vaqtlar Iskandar va arablar ham kelib, o'z hukmronligini o'rnatgan. Keyinchalik bular tabiiy - geografik jihatdan g'arbiy eroniy tillar oilasiga kirgan o'z ona tillarini saqlab, irqiy jihatdan ancha sof Yevropoidlik xususiyatlarini saqlab qolgan. O'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, turkman va boshqa markaziy osiyolik xalqlarning ajdodlari etnik zamini umumiy bo'lib, mustaqillik sharoitida ham ular o'rtasida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy aloqalarni mustahkamlash, rivojlantirishning obyektiv, tarixan qaror topgan asosi hisoblanadi.

Ma'lumki, XX asrning 30 - yillarigacha Amerikada "Etnologiya" mashhur olim Frants Baos maktabi ta'sirida rivojlangan. Frants Boas (Frenz Boas, 1858–1942 yy) g'oyalari bir necha o'n yillar oldin nafaqat psixologik antropologiya, balki madaniy antropologiyaning qator dastlabki asosiy magistral yo'nalishlari uchun asosiy pillapoya bo'lib xizmat qilgan. Baosni tadqiqotchilar zamonaviy "Etnologiya"ning me'mori deb hisoblaydilar. U avvalo evolyutsionistlarning kishilik jamoasi, ijtimoiy institutlar, madaniy quyidan yuqoriga qarab taraqqiy etib boradi, – degan ta'limotiga keskin qarshi chiqqan. Baos o'zidan oldingi o'tgan tadqiqotchilar mavhum yoki noto'g'ri xulosalarga kelgan va shu bois "Etnologiya"ni yangidan yaratmoq zarur degan xulosaga kelgan. U yangidan etnografik materiallar yig'ish uchun oldingi tadqiqotchilardan ko'proq dala ekspeditsiyalari tashkil etish va ular asosida yangi metodlar va konsepsiyalar yaratish zarur deb hisoblagan. Bu borada Amerika maktabining vakillari o'zlarining dala tadqiqotlarini o'tkazish jarayonida ko'plab psixologik va psixatrik uslublardan foydalangan. Natijada psixologik antropologiyaga oid ko'plab ma'lumot yig'ishga muyassar bo'lingan. Psixiantropologik nazariyaga bo'lgan ehtiyoj natijasida etnopsixologik maktab taraqqiy etadi.

"Etnologiya"da psixologik yo'nalish o'zining taraqqiyoti jarayonida o'zining kontseptual vorisligini saqlagan holda bir necha marotoba nomini almashtirgan. Mazkur yo'nalish dastlab Frants Baosning tarixiy maktabi, keyinchalik, Shaxs va Madaniyat maktabi, undan keyin «milliy xarakter»ni tadqiq qilish, XX asrning 60 yillaridan boshlab to hozirgi kungacha esa –psixologik antropologiya, yoki ko'pincha etnopsixologiya nomi bilan yuritiladi.

Etnopsixologiya maktabi namoyandalarining ta'kidlashlaricha, «madaniyat» mavhum tushunchadan ko'ra kengroqdir, lekin bu borada birinchi o'rinda individ, shaxs turadi. Shu bois, ularning fikricha, har bir xalq madaniyatini tadqiq qilishda individ va shaxsni o'rganishdan boshlamoq joiz.

Dastlabki etnopsixologik konsepsiya etnolog olimlar tomonidan emas, balki psixolog olim, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, **Abram Kardiner** (1891-1981 yy) tomonidan yaratilgan. U o'z qarashlarini «*Individ va uning jamoasi*»(1937) va «*Jamiyatning psixologik chegarasi*» nomli asarlarida etnopsixologiya maktabining asosiy g'oyalarini bayon qilgan. Uning tasavvuriga ko'ra, insonning shaxsiy xususiyatlari u tug'ilgandan keyingi dastlabki paytlardanoq shakllana boshlaydi. Bu shakllanish tashqi ta'sirlar va ayniqsa har bir jamiyatdagi o'ziga xos bola parvarishlash usullari: ovqatlantirish, yo'rgaklash, ko'tarish, keyinroq esa yurishga, gapirishga va ozodalikka o'rgatish kabilar orqali amalga oshadi. Shuning uchun ham inson ruhiyatining shakllanishi asosan 4-5 yoshgacha davom etadi va undan keyin mustahkamlanadi va butun umr deyarli o'zgarishsiz qoladi. Kardinerning bosh g'oyasida «asosiy shaxslar» tushunchasiga urg'u beriladi.

Umuman nafaqat Kardiner balki AQSH etnopsixologiya maktabining R. Linton, E.Sepir, R. Benedikt, M. Mid, A. Kardiner kabi asoschilari ham etnik farqlanish va madaniyatlar dinamikasini «muhim shaxslar tarkibi» nazariyasi bilan bog'lab tushuntirishga harakat qilganlar. Jumladan atoqli etnolog Rut Benidikt o'zining «Madaniyat na'munalari» (1934), «Janubiy G'arb madaniyatining psixologik tiplari» (1928), «Shimoliy Amerikadagi madaniyatlarning konfiguratsiyasi» (1932) kabi asarlarida turli madaniyatlarda o'ziga xos maxsus shaxslar jamoasi mavjudligi haqidagi qarashlarini bayon yetgan. Kardiner tasavvuriga ko'ra, inson shaxsiy qarashlari u tug'ilgandan keyingi dastlabki kunlardanoq shakllana boshlaydi. Bu bevosita unga tevarak-atrofdagilarning munosabatlari asosida shakllanadi. Bolalik davrida bo'lgan munosabat uning kelgusidagi hayot faoliyatida o'ziga xos iz qoldiradi.

Sobiq sovet tuzumi davrida etnopsixologiya “burjua fani” hisoblanib, mazkur fanni o'rganishga e'tibor berilmagan. Mafkuraviy qarama-qarshiliklar mavjud bo'lganligi uchun Yu.V.Bromley, N.D.Jandildin, S.I. Korolyov, S.A. Tokarev kabi taniqli etnograf olimlar ham G'arbiy Yevropa va AQSHdagi etnopsixologiya sohasiga doir nazariyalarni faqat bir tomonlama, ya'ni «burjua sotsial psixologlari qarashlarining tanqidi» sifatida o'rganishga majbur bo'lganlar.

Etnopsixologiya maktabining nazariy-metodologik yo'nalishi madaniyat va shaxsning o'zaro ta'sirini aniqlashdan iborat bo'lgan. Ularning nazariyasiga ko'ra har bir madaniyat o'ziga xos shaxslar tipining egasidir va bolalar tarbiyasini o'rganish shaxs va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar orqali shakllanadigan milliy xarakterni ochib berishda muhim vosita hisoblanadi.

XX asrning 30-40 - yillarga kelib shaxs bilan madaniyat munosabati tushunchasi “Etnologiya”ning dolzarb va asosiy muammosiga aylandi hamda tobora ko’proq etnolog olimlarning e’tiborini torta boshlagan edi. Mazkur muammo bo’yicha o’z nazariyalarini ilgari surgan olimlar ikki oqimni tashkil etdi: birinchi oqim vakillari «inson xarakteri faqat tarbiya natijasida shakllanadi» degan nazariyani ilgari suruvchi Boasning madaniy determinizimi tarafdorlaridir (R.Benidikt, M.Mid), ikkinchi oqim tarafdori esa “neofreydizim – (ya’ni turli madaniyat shaxs tiplari) umumlashgan asosdagi cheklangan variatsiyaning natijasidir” – degan g’oya tarafdor (A.Kardiner, R.Linton, I.Xollouel) laridir.

Etnopsixologiya maktabining rivojlanishida, shubhasiz, Boasning shogirdi M.Midning katta xizmatlari bor. U ustozining turli madaniyatlardagi tarbiya usuli shaxslar va ularga xos faoliyatlarni keltirib chiqarishi haqidagi fikrini quvvatlaydi hamda inson xulq-atvori, faoliyati, shaxsiy xususiyatlarini biologik omil (irq) bilan emas madaniyat bilan bog’liqligi haqida ilmiy xulosaga keladi.

M.Mid Samoa (1892-95 yy) va Admiralteystva (1928-1929 yy. va 1965-1967 yy) orollarida, Yangi Gvineya (1930-33yy), Indoneziyaning Bali (1936-1940 yy) orolida va boshqa hududlarda uzoq vaqtlar mobaynida etnografik dala tadqiqotlarini olib bordi. Mazkur dala tadqiqotlari ma’lumotlari asosidagi “Samoadada balog’atga yetish”, “Uch ibtidoiy jamoalarda jins va temperament”, “Gvineyada voyaga yetish” kabi asarlari bilan M.Mid butun dunyoga tanildi.

Etnopsixologik qiyofa tushunchasiga ham ko’p tadqiqotchilar o’z ta’riflarini berib o’tganlar. Masalan rus tadqiqotchisi S.I.Korolyov shakllangan etnik qiyofa “ma’lum darajada muhofaza qiluvchi mexanizm rolini o’ynaydi. U xuddi elakdek, yot narsalarni ajratib, uni yo qabul qiladi, yoki uni shu xalqda mavjud bo’lgan normalar asosida qayta ishlab beradi yohud inkor qiladi” – deb ta’rif bergan. Bu ta’rifni biroz boshqacharoq talqin etadigan bo’lsak, etnoslarning psixologik qiyofasi-ularning atrofdagi voqelikni, hodisalarni o’ziga xos ravishda idrok, tafakkur, tasavvur qilishi ularga bo’lgan munosabatning urf-odat, an’analar, xarakter tarzida namoyon bo’lishidir.

Har bir xalqning psixologik qiyofasiga mos tarzda madaniyati, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar tizimi, yosh va jinslar o’rtasidagi farqlanish, diniy e’tiqodga nisbatan munosabat va shu bilan bog’liq harakatlar, kayfiyatlar hozirgi davrda esa siyosiy jarayonlarga munosabatlar ham shakllanadi.

Muayyan bir etnik guruhlar ma’lum bir tarixiy rivojlanish boshichida o’ziga xos ruhiy-axloqiy hislatlarga ega bo’lib boradi va bu hol ularning madaniyatiga ham kuchli ta’sir ko’rsatadi. Masalan, biz ruhiy-axloqiy hislatlarimiz va shunga bog’liq turmush tarzimiz bilan xuddi shu makonda bir asr oldin yashagan o’z ajdodlarimizdan ancha farq qilamiz.

XX asrdagi AQSH etnopsixologiya maktabining asosiy xususiyatlari haqida to'xtaladigan bo'lsak, u quyidagilardan iborat edi: Madaniyatni shaxs orqali tushuntirishga intilish, insonning bolalik davriga, ayniqsa, go'dakning ruhiy-jinsiy shakllanishiga kuchli qiziqish, jamiyat rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy omillarning o'rniga yetarli baho bermaslik va psixik omillarni mutlaqlashtirish. AQSH etnopsixologiya maktabining fan oldidagi xizmatlari esa avvalo etnografiyani psixologiya va psixiatriya bilan yaqinlashuviga yordam berdi, etnografiyaga loyihalangan testlarni qo'llash orqali bolalik davrini qiyosiy tadqiq qilishni rivojlantirdi.

XX asrning 60-70 - yillariga kelib etnopsixologik tadqiqotlar hududi sifatida «madaniyat va shaxs»ni sotsial-madaniy sistema bilan bog'liq tarzda o'rganish yana dolzarb muammoga aylandi.

Psixologik antropologiya sohasida Germaniyalik olim I.Eybl-Eybesfeldt, italiyalik V.Lantanari, gvatemalalik A.Mendea-Dominige va shu kabi olimlarning faol tadqiqot olib borib, etnopsixologiya rivojlanishiga muhim hissa qo'shishlari etnopsixologiyani amalda dunyo fanlari tizimida mustahkam o'rin olganligidan dalolat beradi.

Psixologik antropologiya insonni bashariyatning va alohida madaniyatning bir bo'lagi sifatida tadqiq etar ekan turli sotsial va madaniy sistemalarda a'lo darajadagi hamfikrlik va hamjihatlik vujudga kelishi uchun keng yo'l ochadi. Bu esa davrimizga xos bo'lgan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, milliy va diniy muammolar globallashtirilgan zamonda ko'plab muammolarni hal qilishning samarali vositasidir.

Jahon "Etnologiya"sida etnopsixologiyani o'rni haqidagi fikrlarimizni yakunlar ekanmiz, ilg'or mamlakatlarning iqtisodiy-ijtimoiy muammolarni yechishda etnopsixologik tadqiqotlar natijasidan samarali tarzda foydalanganligini ta'kidlab o'tish joiz. Ularning tajribasidan kelib chiqib, hozirgi davrda jamiyatimizdagi ko'plab iqtisodiy-ijtimoiy muammolar o'z yechimini topmayotganligi yoki amalga oshirilayotgan islohotlar biz uchun kutilgan natijalarni bermayotganligiga ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning jamiyatdagi etnoslar xulq-atvori va ruhiyati bilan bog'liq ekanligini to'la anglamaganimiz sabab degan fikrga keldik.

Xalqimiz moddiy va ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi sanalmish uning e'tiqodi, urf-odatlari, uy-joyi, kiyim-kechagi-yu taomlarini o'rganish bilan bir qatorda ana shu o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyatni shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan xulq - atvori va ruhiyatini tadqiq etish ham muhimdir.

Faqat etnopsixologik tadqiqotlar bilangina biz tariximizning keyingi davrida xalqimiz ruhiyati va xulq atvorida paydo bo'lgan loqaydlik, boqimandalik, ma'suliyatsizlik, millatparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularidan uzoqlashish

kayfiyatlari, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning sustligi kabi salbiy hislatlarning vujudga kelganlik sabablarini ochishimiz, jonkuyarlik, tashabbuskorlik, vatanparvarlik va boshqa shu kabi fazilatlarini rivojlantirishning yo'llarini topishimiz mumkin.

Jahon tarixiga nazar soladigan bo'lsak, inglizlardagi kuchli tadbirkorlik, tashabbuskorlik va tarbiyadagi qattiqqo'llik hislati, nemislardagi o'ta mas'uliyatlilik va o'ziga ishonch hislari, yaponlarning millatparvarligi va jamoa manfaatini e'zozlashlari, fransuzlardagi doimo yangilikka va erkin fikrlashga intilish bu xalqlar yashayotgan yurtlarni dunyoda eng taraqqiy yetgan mamlakatlarga aylantirdi.

Sayyoramizda yashovchi turli-tuman xalqlarni shakllanishida va ularni farqlashda til ham muhim ahamiyat kasb etadi. Til birligiga qarab ayrim xalqlar, etnik guruhlar aniqlanibgina qolmay, ko'pincha til asosida nom ham beriladi. Dunyo xalqlarining til boyligi juda boy va o'z navbatida juda ham murakkab hisoblanadi. Biroq lingvistika bir qator kamchiliklardan ham xoli emas. Jumladan, lingvistik tahlil orqali bir necha tillarda so'zlashuvchi xalqlarni (misol uchun yahudiylarni), yoki oldingi tillaridan farqli tilda so'zlashuvchi etnoslar (misol uchun irlandlarni)ni tasniflash me'yorlariga solish qiyindir. Shunga qaramay lingvistik klassifikatsiyalashning ko'plab ijobiy jihatlari mavjud. Avvalo, bunday klassifikatsiyalashni qo'llash natijasida yoki umumiy kelib chiqishiga ega bo'lgan xalqlar yoki uzoq muddat doimiy madaniy-lingvistik aloqada bo'lgan xalqlar bir guruhga kiradi.

Lingvistik tasnif tarixiy-qiyosiy o'rganish orqali aniqlanadi. Qolaversa etnoslarning turli klassifikatsiyalari orasida etnosning tiliga qarab tasniflash muhim tasniflashlardan biri hisoblanadi. Chunki aynan lingvistik tasniflash orqali ma'lum bir xalqlarning etnik yaqinligi, u yoki bu madaniyatning umumiy asosga ega ekanligi borasida birmuncha aniq tasavvurlar beradi.

Dunyo xalqlari til birligiga ko'ra, boyligi va murakkabligiga ko'ra farqlanib turadi. Tadqiqotchi olimlar tomonidan yer sharida turli etnik guruhlar va jamoalar so'zlashuvchi 6 mingdan ortiq tillar mavjudligi aniqlangan.¹ Sayyoramizdagi ayrim davlatlardagina (ko'plab Yevropa mamlakatlarida) bitta tilda gaplashishsa, ayrim mamlakatlarda (Nigeriya va Rossiyada) 100 dan ortiq tillarda so'zlashishadi. Hozirda ayrim tillar kelib chiqqan hududidan tashqaridagi keng hududlar bo'ylab yoyilgan. Bu borada misol uchun arab tilini olib ko'radigan bo'lsak, arab tili paydo bo'lgan vaqtda (VII asrdan oldin) undan faqat Arab yarim orolining janubidagina yashovchi qabilalar foydalangan bo'lsa, hozir bu tilda Shimoliy Afrika va Janubiy Sharqiy Osiyoda joylashgan juda ko'p xalqlar so'zlashadilar. Yoki ingliz tilini olsak, dastlab unda Britaniya orolining aholisi so'zlashgan bo'lsa, hozir Yevropa va

¹ Sadoxin.A.P. Etnologiya. – M., 2000.– S.104.

Shimoliy Amerika aholisining beshdan bir qismi, Avstraliya va Yangi Zelandiya xalqlari asosan shu tilda so'zlashadilar. Asl vatani Pireniy yarim oroli bo'lgan ispan tili keyinchalik butun Lotin Amerikasiga tarqalgan.

Xalqlarni tilga qarab tasniflash mezonlari asosan ikki kriteriya-til va etnik mansublik prinsplariga asoslanadi. Umuman olganda til insoniyat madaniyatining asosini tashkil etadi. Chunki til aynan insonga xos maxsus ramzlar orqali ma'lumot uzatiladi. Tilning taraqqiyoti madaniyat taraqqiyoti bilan parallel tarzda rivojlanib borgan va yakunida inson shakllangan.

U yoki bu tillarning qon-qarindoshligi "Etnologiya" uchun ushbu tillarda so'zlashuvchi madaniyatlarni va xalqlarning yaqinligini namoyon qilishi bilan ham ahamiyatlidir.

Dunyo xalqlari orasidagi turli til oilalari borasida tadqiqotchi olimlar orasida umumiy qarash mavjud emas. Biroq oxirgi yillardagi ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida dunyo xalqlari tillarini quyidagi til oilalariga bo'lish mumkin:

1)Hind-yevropa tillar oilasi – eng ko'p sonli va eng keng tarqalgan til oilasi hisoblanadi. Mazkur oilaga kiruvchi tillarda dunyo aholisining 45% i so'zlashadi. Hind-yevropa oilasiga kiruvchi xalqlar Yevropaning katta qismida, Tojikistonda, Eronda, Afg'onistonda, Janubiy Osiyoning shimoliy, janubiy va markaziy hududlarida, Amerika va Avstraliyada yashaydi. O'z navbatida hindoyevropa tillar oilasi 10 ta guruhga: slavyan, boltiq, nemis, kelt, roman, grek, alban, eron, hind-oriy va arman tillar guruhiga bo'linadi.

2)Kartvel til oilasiga mansub kishilar kam sonli bo'lib, faqatgina Guruziya hududidagina yashashadi.

3)Dravidlar oilasi (dunyo aholisining 4% i) ga Hindistonning janubida va Shri-Lankaning sharqiyida yashovchi aholi kiradi. Ushbu til oilasi ham 4 guruhga: markaziy, janubiy, shimoliy-sharqiy va shimoliy-g'arbiy (darvit tillarining boshqacha klassifikatsiyasi ham bor)ga bo'linadi.

4)Oltoy tillar oilasi (dunyo aholisining 6% i). Mazkur tillarda Yevrooisiyoning bir-biridan uzilgan mintaqalari-Bolqondan tortib Yapon orollarigacha, Shimoliy muz okeani qirg'oqlaridan tortib Markaziy Osiyo cho'llarigacha bo'lgan hududlarda yashovchi turli xalqlar so'zlashadilar. Ushbu oila 5 ta guruhga: turkiy, mo'g'ul, tungus-manjur, koreys tillari kiradi.

5)Afraosiyo tillari (semito-hamit) oilasi (dunyo aholisining 5% i) Shimoliy va Shimoliy-sharqiy Afrikada, Arabiston yarim orolida va unga tutash bo'lgan shimoliy mamlakatlarda: Suriya, Livan, Iordaniya, Iordan daryosining g'arbiy qirg'og'ida, Iroqda hukmron hisoblanadi va 4 ta guruhni: semit, berber, chad va kushit tillarini birlashtiradi.

6)Nigero-kordofan oilasida so'zlashuvchi xalqlarga (dunyo aholisining 6% i) Farbiy, markaziy, sharqiy va janubiy Afrikada yashovchi aholi kiradi. Ushbu til oilasi –kongo va kordofan tillariga bo'linadi.

7)Nigero-kordofan tillarida so'zlashuvchi xalqlar yashaydigan mintaqaning shimoliy hududlarida nil-sahar oilasida gaplashuvchi xalqlar (dunyo aholisining 6% i) yashashadi va ular 9 guruhga: Sharqiy Sudan, Markaziy Sudan, bertlar, kunama, sahar, songai, fur, mabang, komuelarga bo'linadi.

8)Kamsonli shimoliy Kavkaz oilasi (dunyo aholisining 0,1% i)ga abxaz-adigeylar va nax-dog'istonliklar kiradi.

9)Hindoyevropa til oilasidan keyingi aholi soniga ko'ra eng ko'p tarqalgan tillar oilasiga sino-tibet tillar oilasi kiradi. Bu tilda dunyo aholisining 23% i so'zlashadi. Bu til oilasi Sharqiy, Markaziy, Janubiy-Sharqiy Osiyo aholisi va Janubiy Osiyoning shimoliy mintaqalarida yashovchi aholiga mansub. Turli olimlar xitoy-tibet tillar oilasini turli guruhlariga bo'ladi. Ba'zi bir tasnifiy bo'linishga ko'ra ushbu guruhga 13 ta tillar: xitoy, tibet-birma, kachin, bodo-garo, midju, digaro, miri, djimal, lepcha, shimoliy ximolay, nevari, gurung, sharqiy himolay tillari kiradi.

10)Avstroosiyoyo tillari oilasi (dunyo aholisining 1,6% i) Janubiy-Sharqiy, Janubiy Osiyoda yashaydi va 5 guruhga: mon-kxmers, asliy, nikobar, kxasi, munda tillariga bo'linadi..

11)Mmyao-yao tillari oilasiga kiruvchi aholining (dunyo aholisining 0,2% i) tarqalish hududi juda ham tor bo'lib, Sharqiy Osiyoning janubiy tumanlari va Janubiy-Sharqiy Osiyoning shimolidagi xalqlar orasida yoyilgan bo'lib, myao va yao degan tillarga bo'linadi.

12)Janubiy-sharqiy Osiyoda paratay tillari oilasiga kiruvchi xalqlar(dunyo aholisining 1,4% i) yashaydi. Ayrim tasniflashlarga ko'ra ushbu oila 6 guruh tillar: tay, kim-suys, ong-be, li, lakk, gelaolardan iborat.

13)Janubiy-Sharqiy Osiyoda, Okeaniyada va Tayvanda avstroneziya tillari oilasiga kiruvchi xalqlar yashaydi (dunyo aholisining 5% i). Dunyo xalqlarini zamonaviy klassifikatsiyasiga ko'ra ushbu oila 6 guruhga: g'arbiy avstroneziy, sharqiy avstroneziy, atayal, tsou, payvan (oxirgi 3 tasi Tayvandagi kamsonli guruh hisoblanadi) tillariga bo'linadi.

14)Avstraliya tillari oilasi Avstraliya qit'asida saqlanib qolgan kamsonli xalqlarni birlashtiradi. Ushbu til oilasi 22 guruhga bo'linadi.

15)And tillar oilasi (dunyo aholisining 0,3% i) – hindularning eng yirik oilasi hisoblanadi. Chunki bu tilda Amerika hindularining eng yirik qabilalaridan biri – kechua qabilasi gaplashadi. Ushbu til oilasi atrofida And tog'i atrofida yashovchi

xalqlar kiradi va 6 guruh: urarina-vaorani, kauapana-saparo, shimoliy, kechua, ay-mara, janubiyga bo'linadi.

Jahon xalqlari tillarini klassifikatsiyalash borasida dunyo tilshunoslari tomonidan qator mulohazalar bildirilgan bo'lib, bunday tarzda klassifikatsiyalashni keng ilmiy jamoatchilik tomonidan to'la e'tirof etilgan qarash deb bo'lmaydi. Jumladan, hali hanuz barcha olimlar ham turkiy, mo'g'ul va tungus-manjur tillarini genetik umumiylikini tan olmaydilar. Koreys va yapon tillarini izolyatsiyalashgan tillar deb hisoblovchilar ham bor. Shuningdek Afrika va Amerika xalqlari tillarini tasniflash borasida ham yakuniy umumiy xulosaga kelinmagan.

Nazorat savollari:

1. Evolyutsionizm va diffuzionizm. Evolyutsion maktabning shakllanish tarixi.
2. Antievolutsionizm: diffuzionizm, sotsial maktab.
3. F.Baosning Amerika tarixiy maktabi va uning "Etnologiya" hamda madaniy antropologiyaning keyingi taraqqiyotiga ta'siri.
4. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi.
5. "Etnologiya"dagi yangi zamonaviy konsepsiyalar.
6. "Etnologiya"da ekologik yo'nalish.
7. Zamonaviy "Etnologiya" maktablari va konsepsiyalari.
8. B. Malinovskiyning funksionalizmga oid qarashlari.
9. "Etnologiya" fani kecha, bugun va ertaga.
10. "Etnologiya"da postmodernizm konsepsiyasi.
11. Etnoslarni klassifikatsiyalashga oid asosiy yo'nalishlar.
12. Etnos va irq. Turli xalqlarga xos irqiy alomatlar.
13. "Etnologiya"dagi lingvistik klassifikatsiyalash.
14. Xo'jalik madaniy tiplariga oid tasniflash.
15. Dunyoning zamonaviy etnik xaritasi.
16. XX asrdagi etnosiyosiy jarayonlar va etnoslararo mojarolar.
17. Markaziy Osiyo mintaqasining etnomadaniy tuzilishi.

Adabiyotlar.

1. Belik A.A., Rezik Yu.V. Sotsiokulturnaya antropologiya. Istoriko-teoriticheskoe vvedenie. - M.,1998.
2. Kratkiy etnologicheskiy slovar. Moskva: fond "Sotsialniy monitoring", 1995.
3. Kulturnaya antropologiya: Uchebnoe posobie/Pod.red. Yu.N.Emelyanova, N.G. Skvortsova.-SPb.,1996.
4. "Etnologiya". Uchebnik dlya visshix uchebnix zavedeniy. Pod red. A.P Sadoxina. - M., 2000.
5. Sadoxin A.P., Grumeyvitskaya T.G. "Etnologiya". Uchebnik dlya

visshix uchebnix zavedeniy. –M., Academa, 2000.

6. *J. B. Cole*. Anthropology For the Nineties. N.Y, L.: The Free Press, 1988.

7. George W. Stocking. Polarity and Plurality: Franz Boas as Psuchological Antropologist. In: New direction in Psychological Anthropology. Theodor Schwartz, Geoffry M. White, Satherine A. Lutz (eds.) Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

8. Jabborov I. Jahon xalqlari “Etnologiya”si.T.,2005.

9. Its.R.F. Vvedenie v etnografiyu.-L.,Universitet, 1991.

10. Narodi i religii mir: Entsiklopediya.-M.,1998.

11. Yaziki Azii i Afriki. T.1-3. M., 1976-1979.

12. Sadoxin A.P., Grushevitskaya T.G. “Etnologiya”. Uchebnik dlya visshix uchebnix zavedeniy. –M., Academa, 2000.

13. Greenberg J.H. Language in the Americas. Stanford, 1987.

14. Ruhlen M. A guide to world' languages. Vol.1: Classification. London, 1987.

15. Swadesh M. The origin and diversificat ion of language/ London, 1972.